

Dilema dospívání v pěstounské péči a kontakty s biologickými rodiči

The Dilemma of Adolescence in Foster Care and Contacts with the Biological Parents

Petr Fabián

Abstrakt

Předkládaných příspěvek se zabývá problematikou dospívání dítěte v pěstounské péči a kontakty s biologickými rodiči dítěte. Jako východisko je zde použita analýza potřeb dítěte pro úspěšný rozvoj k osobnosti vzhledem ke všem osobám, které se na procesu dospívání dítěte v pěstounské péči účastní. Závěrem jsou načrttnuty nové výzvy pro sociální práci.

Klíčová slova: Dospívání. Pěstounská rodina. Rodičovství. Resilience.

Abstract

Given article describes problematics of adolescence of children in a foster care and contacts with children's biological parents. Analysis of children's needs for their successful growth, due to all the people that take part in the process of adolescence of children in a foster care, is being used as a starting-point. In the end there is an outline of new challenges for social work.

Keywords: Adolescence. Fostr Family. Parenthood. Resilience.

Tento příspěvek se bude zabývat problematikou dospívání v pěstounské rodině. Budeme se nad tímto tématem zamýšlet z pohledu dítěte, pěstounů, biologických rodičů a sociálních pracovníků, jejichž role je zde po novele příslušných zákonů v ČR velmi významná.

Puberta je jedním ze zásadních období v životě každého člověka. Je to období procesu fyzických změn, kdy se dítě mění na dospělého jedince a také překotných citových projevů.

U obou pohlaví dochází ke změnám tělesné struktury, růstu a překotných hormonálních změn.

Puberta je rovněž obdobím, které prověří diplomatické schopnosti výchovy rodičů a mnohdy jim přidá dosti starostí s potomkem. Obvykle se lidé v pubertě bouří proti autoritám, zejména pak proti autoritě rodičovské, podporují ideály své doby, navazují kontakty a poznávají první lásky. Dochází

však i k pochopení druhé strany dospělosti, nutnosti soběstačnosti, pochopení křivdy a zklamání.

Z vývojového hlediska se utváří identita mladého dospělého člověka.

Identita ve svém způsobu utváření probíhá na základě vlastní kontinuity historie. Kontinuita historie je základním prvkem pro utváření mladého dospělého člověka.

Změna - kvalitativní i kvantitativní - v pubertě potřebuje mít pevné základy, které stavíme od narození, snad i v prenatálním životě. Pokud se utváří nové pohledy na život - to je cílem puberty - potřebuji mít něco jistého pro situace, kdy nové v nás je ještě nejisté.

Mladý dospívající chce přebírat dospělé role, chce být i vnímán jako dospělý a zkoušet nést odpovědnost - možná více touží po právech.

Co potřebuji jako dospívající mladý člověk k tomu, abych pubertu zvládl? Osobně si myslím, že nechat dozrát vztah ke svým rodičům, dokázat přijmout některé situace a především přijmout sebe, se svými změnami, sny, představami jak to budu dělat jinak.

Výše avizované změny ve vývoji mladého člověka v pěstounské péči, jsou silně ovlivněny povinnými i kontakty s biologickými rodiči, které jsou dnes v ČR zákonem nařízeny.

Nabízí se zde několik otázek:

Jakou roli má dospívající dítě přebírat?

Koho má vnímat jako rodiče, nebo model dospělého chování?

Jaké má možnosti dospět ve vyrovnaného dospělého jedince?

Nevytváříme novou generaci našich klientů?

Kromě teoretických východisek, využijeme i dva rozhovory s pěstouny o dospívání jejich pěstounských dětí.

Kazuistiky

Kazuistiky dospívajícím dětí v pěstounské péči

Rodina, která vykonávala "zařízení pro výkon pěstounské péče".

Naši rodinou prošlo 17 dětí a k tomu 4 vlastní. Celkově musím říct, že rozdílly byly zásadní. U vlastních dětí jsme navazovali na naši vlastní historii. Ta šrouby více DNA je něco víc, než jen genetický materiál. Především jsme znali děti od početí, děti měly k nám zásadně jiný vztah a tato ji odst se projevila v pubertě. Pořád jsme pro ně s manželkou zůstali autoritou. Taky jsme znali sebe, umět jsme některé věci předpokládat.

Toto všechno neplatilo u pěstounských dětí. Všechny chtěly v pubertě poznat své rodiče. Setkání s rodinou byla většinou tragédie. Nazval bych to "využit a odkopnout". Taky jsme vůbec nic neuměli předpokládat, neznali jsme vztah má týká a dítěte v těhotenství a raném dětství. Samozřejmě máš mnoho informací z předávání dítěte, ale tyto informace jsou jen kusé a zprostředkované, chybí tam osobní zkušenost.

V současnosti, kdy je nám jako pěstounům sděleno, že pobyt dítěte je jen přechodný, se situace zhoršila. Děti nemají možnost zůstat u nás doma, být u nás doma.

Tohle nás naštěstí potkalo jen okrajově a děti, které už mají svou rodinu, tak se s námi setkávají, břemeno to tak, že jsou u nás doma.

Ne všechno se však podařilo, některé děti šly přes výchovný ústav, některé i skončily ve vězení.

Neumím si vysvětlit, že děti z počátku našeho pěstounství jsou na tom lépe, ve smyslu resilience.

Co vnímám jako důležité, že děti mohou být u tebe doma, že jsou tvoje. Pokud nás testovala, tak právě pro tento přístup - zda je bereme takovými jakými jsou.

Druhá kazuistika:

Naši Janu jsme přijali, když jí bylo 9 let. Do této doby vyrůstala s babičkou, která přestala mít silu na výchovu. Její máma se objevila doma jen někdy, teď vůbec nevíme kde bydlí.

Jana se snáší a koukám rychle szila, prostě si padli do oka. Od začátku se však hrozně přejídala. J jedno jaké máš vzdělání, že tomu rozumíš odborně, stejně s tím moc nenaděláš.

Zásadní změna přišla, když nabylo právní moci rozhodnutí o svěřeni do péče a zároveň, že jsme se talíře poručníky. Najednou přejídání skončilo, prostě začala být u nás doma.

S babičkou máme pravidelný kontakt, ale tak, že jednou přijede ona, podruhé příjezdem za ní my.

Janička se umí v tom pohybovat, nezneužívá to, ale trochu trnem jaké to bude až se puberta rozjede úplně.

Změny v náhradní rodinné péči

V rámci transformace služeb pro děti v ohrožení a motivování modelem Velké Británie (Children act 1989) jsme přijali zákonnou normu o podporování kontaktu dítěte v NRP a biologickými rodiči vyhláška č.473/2012Sb. Jak uvádí Sobotková a Očenášková (2014), tato forma kontaktu není ve Velké Británii významně finančně podporována. Tato situace nastala i v ČR.

Pěstounské rodiny mají podporu a zároveň mají povinnost kontaktů s biologickou rodinou dítěte, případně dětí.

Tato nová nařízení v českém právním řádu nemají žádnou zákonnou ani finanční podporu. Terapeutická sezení může nařídít soud, ale jen v období, kdy je ještě dítě v domácnosti.

Jako pomoc pro rodiny sice existuje sociální služba - SAS - sociálně aktivizační služby, ale tyto služby je primárně nastavena na zvládnutí začleňování do společnosti, nikoliv na terapeutickou práci s rodina směřující ke změně rodinných modelů a přístupů k dítěti.

Děti v náhradní rodinné péči

Děti v NRP mají kontinuitu svého dětství narušenou a to větší či menší míře. Zdá se, že nejvíce tuto složku ovlivňuje doba pobytu v problémových prostředí doma a věk v jakém dítě odchází do pěstounské rodiny. Dalším významným faktorem jsou dovednosti pěstounských rodičů.

Z našich velmi stručných pohledů pěstounů na své děti vyplývá, že velmi důležitá je osobní pocit dítěte, že je někde doma.

Podle Schofielda a Beek (2009) je ideální stav NRP, kdy mladý dospělý má takové vztahy a zázemí se svými pěstouny, že má možnost i nadále zde být doma. Pro takový stav je nutné, aby pěstounští rodiče měli s dítětem velmi dobrý a bezpečný vztah. Zde platí Matějčkovu - rodičovství psychologické je více než rodičovství biologické (1994).

Zároveň musíme zohlednit, že dítě chce znát své kořeny. Někdy hledá vysvětlení pro otázku "Proč rodiče nechali dojít věci tak daleko, že nemohu být s nimi? Chtěli o mne vůbec starat? Nebylo jsem přítěží?"

Takových to a podobných otázek nás může v problematice dospívání mladého dospělého napadnout mnohem více, ale zřejmě by to nic nepřineslo pro naše téma.

Nový český právní řád začal vnímat biologické rodičovství jako důležitější než to psychologické, a zároveň nařídil kontakty mezi dítětem v NRP a biologickým rodičem - vyhláška č. 473/2012Sb.

Potřebu znát své kořeny, popisuje mnohá literatura, např. Sen a Broadhurst (2011), který se odvolává na podobné nařízení v Velké Británii z roku 1989 (Children act 1989), kteří zároveň upozorňují na možný pocit selhání u biologických rodičů, který může vést ke skryté, někdy i otevřené válce o pozornost dítěte.

V tomto kontextu se naše dilema rozšiřuje ještě o další rozměr - rozměr vnímání vlastního rodičovství u rodičů jejichž děti byly umístěny do NRP. Tento prvek je rovněž ovlivněn cílem náhradní péče a střetem kultur.

Resilience

Děti umístěvané do pěstounské péče jsou ovlivněny mnohými faktory. Patří mezi ně důvody umístění, osobnostní charakteristika, zdravotní a psychický stav, věk ve kterém přišly do pěstounské rodiny, případně změny pěstounské péče a v neposlední řadě i osobnosti pěstounů a prostředí pěstounské rodiny a další.

Úspěšnost v dospělosti a resilience je možno dle Sobotkové a Očenáškové (2014, s.50-53) postavit na několika základních pilířích, které se vzájemně ovlivňují a doplňují:

- stabilní umístění
- hluboký citový vztah
- utváření pozitivní identity

Tyto jednotlivé prvky se vzájemně doplňují a jsou na sobě závislé. Současně všechny odpovídají teorii Matějčka o dětských potřebách a o psychologickém rodičovství.

Nabízí se otázka, zda setkávání s rodiči dítěte neohrožuje naplnění těchto podmínek, nebo za jakých podmínek je možno naplňovat potřeby dítěte v NRP a zároveň naplňovat potřeby biologického rodiče. V jaké roli je zde pak pěstoun a případně i doprovázející organizace?

Střet kultur

Problematika střetu kultur nastává v NRP téměř vždy. Jednou formou je stav, kdy dítě přichází ze sociálně slabého prostředí do rodiny, která žije jiným způsobem života, uznává jiné hodnoty, případně je jinak nábožensky založená.

Další složitým střetem kultur je umístění dítěte minoritního etnika - např. romského - do rodiny majoritního etnika. Tento střet kultur je možná více složitý. Samy tyto děti sebe nazývají "kokosáci". Na povrchu jsou hnědí, ale uvnitř jsou bílí. Myslí jinak, chovají se jinak, mají rozdílné zvyky a vyjadřování, často jsou i jinak vzdělaní než ostatní lidé jejich etnika. Na druhou stranu velmi často prožívají nepřijetí ze strany majoritního etnika.

Proces a jeho aktéři

Dítě v pěstounské rodině se nachází v mnohoúhelníku jiných dospělých, kteří zasahují do jeho výchovy. Někteří mají především povinnosti, jiní především práva. Tyto procesy a vztahy, se často vyznačují nepřehlednými vzájemnými interakcemi.

Pokud se dítěti poštěstí, že vyrůstá celé své dětství se svými rodiči a pak i v pubertě do mladé dospělosti, třetí plochy, které se objevují v pubertě jsou jiné. Již výše citovaný pěstoun sám sděluje, že na dospívání vlastní děti se mohli trochu připravit.

Další změna pro pěstouna je situace, kdy má dítěti poskytnout jen dočasný domov. Má být jen rodinou formou ústavní péče, ale on chtěl být pěstounem např. proto, aby dal jinému dítěti rodinu. Znova jej školí a vysvětlují mu, že nemá dítěti dovolit aby mu říkal mámo a táto.

Do takto složitých vztahů dnes přichází sociální pracovník s tím, že má za povinnost zprostředkovávat kontakt mezi dítětem a jeho rodinou. Jeho novým cílem je podnikat takové kroky, aby se dítě mohlo vrátit k rodičům. Má za sebou několik pokusů o udržení dítěte v domácím prostředí a často zklamání, že se mu nepodařilo motivovat rodinu ke změně.

Biologický rodič bývá v jiné situaci. Může mít pocit osobního selhání, může mít pocit, že má konečně klid, může s pěstounem bojovat o přízeň dítěte, aby se vyrovnal s pocitem selhání, může hledat cesty ke změně. Někteří sociální pracovníci sdělují, že rodiče nechtějí být "otravováni", ať se sociálka postará, když jim je vzala. V rámci vlastního sledování kazuistik máme i situace, kdy

rodič má jedno dítě doma a druhé v pěstounské péči. O dítě, které má doma se stará dobře v rámci svých dovedností, o dítě v NRP nejeví žádný zájem.

Dítě v pavučině vztahů

Celý tento příspěvek je o dospívajících dětech. Dospívající mladý člověk se zpravidla těší na plnoletost, nebude muset poslouchat rodiče, kteří jsou z jiného století, bude se moci starat sám o sebe, dělat si co chce a jak on chce. To jsou zcela zdravé tužby, patří k tomuto vývojovému období. Dítě si může ujasnit své cíle, tužby, hodnoty kterým věří. Zároveň má za sebou zázemí svých rodičů, sourozenců případně širší rodiny.

Každý máme v sobě předivo přesvědčení a očekávání, kterým jsme se přizpůsobovali, neboť to po nás chtěly autority - otec, matka, děda, babi, kamarádi, paní učitelka. Toto předivo je velmi silné, někdy v něm ani nevíme kým vlastně jsme nebo co ve skutečnosti chceme. A toto všechno puberta zpochybní. Tento zpochybňující stav je vlastně silnou stránkou puberty

Pěstounské dítě je v jiné situaci. To předivo je zřejmě složitější a do hry vstupuje daleko více proměnných - viz kazuistiky. Celou nepřehlednou situaci ztěžuje fakt, že ještě musí zaujmout stanovisko vůči svým pěstounům i vůči svým rodičům. Dítě je součástí příběhu obou rodin (Sobotková, Očenášková 2014).

Kritici starého modelu NRP v ČR sdělovali, že pěstounská péče je někdy skrytá adopce.

Dle mého názoru, pokud chci dítěti poskytnout domov, a to i v dospělosti, dávám mu prostě prostor být někde doma a vyrůstat v dospělého jedince. Jen naplňuji jeho potřeby a problematika adopce je jen z tohoto pohledu právní úkon.

Dalším významným prvkem pro dítě, v situaci utváření vnímání svého místa v pěstounské rodině, může být fakt, že pěstounská péče je často prezentována jako forma zaměstnání. Dítě pak může sebe vnímat jako pracovní nástroj, nebo může tuto situaci používat k nátlaku proti pěstounům - jste za to placeni, tak po mně nemůžete chtít ani pomoc s úklidem.

Pěstounská rodina

Do nedávna se pěstounská péče těšila "poklidnému životu". Jednou ročně byli zváni na vzdělávací semináře, většinou na ně nezbylo místo, a občas je navštívil sociální pracovník magistrátu.

Pokud pěstounům šlo o dítě, měli poklidný prostor pro naplňování jeho potřeb. Pokud se vyskytly problémy, možná je někdy nechtěli řešit, nechtěli být viděni.

Pěstouni měli sice možnost mnoho problémů ukryt, ale rovněž mohli ohrožovat dítě a jeho rozvoj.

V současné situaci, kdy je pěstounská rodina pravidelně navštěvována sociálními pracovníky, kdy musí docházet na povinná školení, má nástroje na pomoc v péči a zároveň méně problémových situací ukryje.

Toto je výrazné pozitivum současného systému.

Samozřejmě i tady se najdou výjimky, kdy se problémy zamlčují, doprovázení se děje jen jako.

Biologická rodina

Jedná se o rodiče, kteří přivedli dítě na svět. Zpravidla s ním prožili první roky, v některých případech se v rodině vystřídal více pečujících osob. Mohli být vysoce zátěžovým prvkem pro vývoj dítěte (často i byli).

Biologický rodič dítěte může prožívat různé vnitřní stavy.

- může cítit úlevu, to v případech, že dítě bylo vnímáno od samého počátku jako přítěž, nebo se přítěží stalo.
- může mít pocit vlastního selhání. V takovém případě je zde určitý pozitivní vztah, nebo pozitivní emoce k dítěti. Je zde základ pro práci na změně. Případně může mít pocit vlastního selhání jako rodiče, ale zároveň může cítit významnou úlevu.
- rovněž se zde může odehrávat transgenerační přenos osobní zkušenosti rodiče, že dítě je vhodné mít, ale stát se o ně postará. Rovněž je potřeba vzít v úvahu, že se neuměl o dítě postarat, prostě neměl pozitivní zkušenost s rodičovstvím. Pod pojmem "pozitivní zkušenost" vnímáme, že neměl blízkou osobu, která by naplňoval jeho potřeby.

V takto jen zkráceně definovaném prostředí, by mělo docházet ke kontaktům s dítětem, které je v jiné rodině, je součástí jiného příběhu a rodičovství rodičů se omezovalo jen na dobu setkání.

Tyto kontakty se mohou odehrávat v různých formách:

- přímé kontakty na neutrální půdě
- přímé kontakty při pobytu dítěte ve své biologické rodině
- nepřímý kontakt - využití moderních komunikačních prostředků

Vlastní pojetí rodiče, způsoby kontaktů a vzájemná interakce, která bude nezládnutá, může přinést transgenerační přenos patologického chování. Přesněji formulováno, vychovávali bychom si další generaci klientů.

Sociální pracovník

V dobách první republiky, kdy se pěstounská péče pro složité případy odehrávala v koloniích, doprovázející osobou byl pedagogický pracovník. V současnosti doprovázení a vedení případu vedou sociální pracovníci, ale v situaci kdy se dodržují doporučení jsou na sobě nezávislí, jsou z různých organizací nebo úřadů.

Po zavedení nového systému SPOD, musí pěstounskou rodinu jednou za dva měsíce navštívit sociální pracovník doprovázející organizace, jednou

za půl roku sociální pracovník OSPOD (orgán sociálně právní ochrany), a pěstouni musí navštěvovat vzdělávací semináře, které zajišťuje doprovázející organizace.

Funkční sociální práce v těchto situacích je založena na velmi dobrém vztahu mezi sociálním pracovníkem obce a sociálním pracovníkem doprovázející organizace. Bez jejich vzájemné souhry nefungují - nebo se stanou jen teorií - dva základní nástroje pro výkon SPOD - případové konference a IPOD-y (Individuální plán ochrany dítěte).

Dalším důležitým styčným bodem jejich spolupráce je práce s biologickou rodinou.

Pracovník doprovázející organizace má připravovat dítě, pěstouny a biologické rodiče na asistovaný kontakt.

Sociální pracovník magistrátu má dlouhodobě pracovat s biologickou rodinou, ale nemá žádné nástroje. Výkon funkce OSPOD je postaven na rozhodnutí soudu, práce s rodinou je postavena na dobrovolnosti. Pokud rodiče dítěte nechtějí spolupracovat, neexistuje žádná možnost jak je ke spolupráci přinutit. Přesto přezevšechno, sociální pracovník z OSPD-u zůstává v pozici kontrolní. To on napomínal rodiče, on vzal dítě z jejich domácnosti.

Východiska a cesty

Pro hledání cest a východisek, je vhodné si na počátku ujasnit základní axiomy a východiska, které použijeme jako základnu pro naše další hledání.

Jedním se základních axiomů vnímám přijetí faktu, že rodič, který dá dítěti vztah a bezpečí domova je rodičem v tom pravém slova smyslu. Nejde tedy o to, kdo poskytl genetický materiál, ale o to, kdo poskytl domov a bezpečí.

Dítě jsme "přesadili" do jiného kontextového rámce rodiny a způsobu života. Velký vliv na tento stav má doba, po kterou bylo dítě v biologické rodině, v jaké věku přišlo do pěstounské rodiny. Jak velká je disproporce v socioekonomickém prostředí rodin, případně i kulturně. Zde se objevuje zásadní dilema: "existuje hranice, která zhorší / zjednoduší přechod pěstounského dítěte do samostatného života, či zvládnání dospívání?"

Další otázka je, zda jsou ochotny obě skupiny rodičů pracovat na vzájemné interakci, nebo kontakty vnímají jako nutné zlo, které se musí vzhledem k zákonům dodržet? Taky mohou vnímat kontakty s dítětem jako bitevní pole, uzavírat koalice s dítětem nebo pěstouny, ale na tomto bitevním poli nesou vítězové, jen poražení (Škoviera 2014, s. 74).

Jako optimální se jeví dlouhodobá terapeutická práce s biologickou rodinou dítěte. Taky do doporučují autoři Sen a Broadhurst (2011). Z jejich příspěvku vyplývá, že pokud má být funkční vztah mezi biologickým rodičem a dítětem v NRP, musí se systematicky s rodiči pracovat. Sami však připouští, že nejlepší výsledek pěstounské péče je ten, že dítě má domov u svých pěstounů i v dospělosti. Taky upozorňují na fakt, že dítě v pěstounské péči potřebuje

hodně času na získání pocitu jistoty, tedy spotřebuje hodně času v předpubertálním věku na to, aby se mohlo cítit jistě a bezpečně v novém prostředí.

Sociální pracovník se zde jeví jako základní jednotící prvek pro všechny zúčastněné. Celý příběh pěstounské péče se odehrává v mnohoúhelníku:

- dítě a jeho postavení v obou rodinách
- pěstouni a jejich rodina
- biologická rodina, případně rodiny
- sociální pracovník doprovázející organizace
- sociální pracovník magistrátu

Jediná osoba, která je pro všechny zúčastněné společná je sociální pracovník doprovázející organizace. Je zpravidla jedinou osobou v celém procesu, která má osobní kontakty se všemi účastníky pěstounské péče.

Očekávané výsledky

Na předcházejících stranách, jsme se snažili popsat strukturu na jejímž pozadí probíhá výchova a dospívání dítěte v pěstounské péči.

Sociální pracovník a pěstouni stojí před nelehkým úkolem. Mají umožnit dítěti vyrůst v mladého dospělého člověka, který by si měl vědět rady s těžkostmi života. Tyto dovednosti jsou závislé na osobním přijetí dítěte, že v pěstounské rodině je doma, že má s pěstouny dobrý vztah Sobotková, Očenášková (2014). Zároveň mají dokázat vybalancovat případné kulturní a společenské rozdíly mezi pěstounskou a biologickou rodinou. Taky zde zůstává nelehký úkol v podporování pěstounů k seznamování dítěte s jeho případnou odlišnou kulturou, s jinými kořeny - např. situace menšin.

Nové výzvy

Sociální pracovník stojí před novými výzvami. Zcela zásadní výzvou je taková podpora pěstounské rodiny, aby dítě mělo příležitost vybudovat bezpečný vztah s pěstouny, mít příležitost být někde doma a toto bezpečí potřebuje pociťovat především v období dospívání.

Další významnou výzvou je koordinace takového vztahu všech účastníků pěstounské péče, aby snížil riziko výchovy nových klientů. Jedná se o zamezení transgeneračního přenosu způsobu života na další generace dětí.

Podporu všech účastníků pěstounské péče mohou narušovat nebo posilovat kontakty s biologickou rodinou. Na toto reaguje Every Child Matters (2003), který nařizuje obezřetné volení doby pro kontakty dítěte v pěstounské péči s jeho rodiči. Rovněž upozorňuje na nutnost terapeutické práce s biologickými rodiči, právě z důvodů, aby dítě mohlo se cítit doma bezpečně.

Sociální pracovník zde stojí před potřebou rozsáhlejšího vzdělání, než jen v oboru sociální práce. Jeho úkol směřuje k postupnému přebírání povinností sociálních pracovníků OSPOD v práci a s motivací biologických rodičů dítěte. Jeho vztah s rodiči není zatížen odebráním dítěte z rodiny.

Svým přístupem může být základním kamenem tvořícím bezpečí pro všechny zúčastněné strany, především však pro dítě a pěstouny. Jeho role již přestane být převážně kontrolní, ale hlavně podpůrná. Podpůrná pro bezpečí, které umožní dítěti zvládnout nástrahy dospívání a umožnit mu rozvinout jeho osobní potenciál.

Bibliografie

- MATĚJČEK, Z. 1994. *Co děti nejvíc potřebují: Eseje z dětské psychologie*. Praha: Portál, 1994. Rádci pro rodiče a vychovatele. ISBN 8071780065.
- PERRY, B. D., SZALAVITZ, M. 2016. *Chlapec, kterého chovali jako psa: příběhy dětí, které překonaly trauma*. Praha: Portál, 2016. ISBN 9788026211129.
- SOBOTKOVÁ, I., OČENÁŠKOVÁ, V. 2013. *Pěstounská péče očima dospělých, kteří v ní vyrostli: trendy vs. zkušenosti*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013. ISBN 9788024438214.
- ŠKOVIERA, A. 2015 *MALÁ POLEPŠOVŇA (pre rodičov)*. Bratislava: FICE - NS - v SR, Bratislava, 2015 ISBN 978-80-971901-0-1 internetové zdroje: Every Child Matters 2003, [online] [cit. 25.1.2017] https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/272064/5860.pdf
- SEN, R. BROADHURST, K. 2009 *Contact between children in out-of-home placements and their family and friends networks: A research review* [online] Child and Family Social Work 2011, 16, pp 298–309, [cit. 12.1.2017] dostupné n internete: https://www.researchgate.net/publication/227739579_Contact_between_children_in_out-of-home_placements_and_their_family_and_friends_networks_A_research_review
- SCHOFIELD, G., BEEK, M. Growing up in foster care: Providing a secure base through adolescence [online] Article in Child & Family Social Work 14(3):255 - 266 August 2009 with 48 Reads, DOI: 10.1111/j.1365-2206.2008.00592.x [cit. 15.1.2017], dostupné na internete: https://www.researchgate.net/publication/227683052_Growing_up_in_foster_care_Providing_a_secure_base_through_adolescence

Mgr. Petr Fabián

Komenského univerzita v Bratislavě
Pedagogická fakulta
Račianska 59, Bratislava, 813 34
e-mail: Petr.fabia@gmail.com